

Economie=relaties

Lans Bovenberg, Marcel Canoy en Ferry Haan

24 maart 2016

Een goede econoom moet over een zeldzame combinatie van talenten beschikken..... Hij of zij moet in bepaalde mate een wiskundige zijn, een historicus, staatsman en een filosoof; moet symbolen snappen maar praten in woorden; moet het specifieke overwegen in termen van het algemene; het abstracte en concrete in één vloeiende beweging doorgronden; het heden in de context van het verleden met het oog op de toekomst bestuderen. ....Geen onderdeel van het menselijk bestaan of de instituties kunnen geheel buiten beschouwing gelaten worden. Hij of zij moet tegelijkertijd doelgericht en belangeloos optreden, zo afzijdig en integer als een artiest, maar soms met de voeten op aarde als een politicus

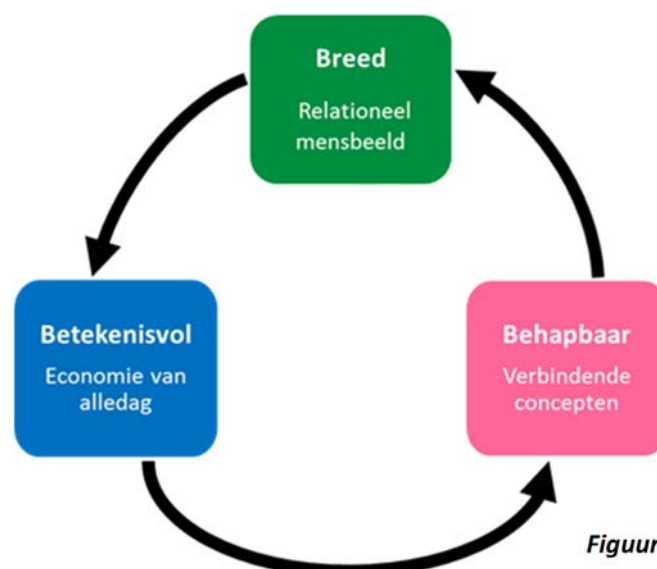
John Maynard Keynes

Onze ambities voor het economieonderwijs in het voortgezet onderwijs zijn samen te vatten in drie B's: Breed, Betekenisvol en Behapbaar. *Breed* omdat moderne economie uitgaat van een relationeel mensbeeld dat aansluit bij de andere menswetenschappen. *Betekenisvol* omdat economie over de leerlingen zelf gaat: mensen van vlees en bloed die moeite hebben met verstandig kiezen en die hechten aan vriendschap en rechtvaardigheid. *Behapbaar* omdat economieonderwijs rust op slechts een beperkt aantal principes.

De recent geïntroduceerde vernieuwingen in het economieprogramma (zoals het concept-context onderscheid) zijn welkom en verdienen het om verder te worden uitgebouwd in co-creatie met het onderwijsveld. De samenhang van het programma kan verder worden versterkt. Dat geldt ook voor de relatie van het programma met samenleving, wetenschap en de belevingswereld van de jeugd.

Om onze inhoudelijke ambities te realiseren introduceren we drie principes die het programma meer samenhang geven: (1) win-win; (2) twee beperkingen die kiezen en samenwerken bemoeilijken: beperkte rationaliteit en beperkte moraliteit; (3) drie instituties om beter kiezen en samenwerken mogelijk te maken: dwang, vrijheid en zelfbinding. Ook de vorm van het economieonderwijs kan worden versterkt. We bouwen het vak economie modulair op om beter in te spelen op de diverse interesses van leerlingen en profielen van scholen. Ook worden vakoverstijgende verbindingsmodules mogelijk. De komende jaren werken we onze visie samen met scholen, leraren en leerlingen uit tot een concrete methode voor het economie onderwijs.

Figuur 1. De ambities: 3 B's

1. De ambitie: de 3 B's

Onze drie doelstellingen zijn breed, betekenisvol en behapbaar onderwijs. Deze drie ambities versterken elkaar (Figuur 1).

1.1 Breed: relationeel mensbeeld

Economieonderwijs is gebaat bij een breed, relationeel mensbeeld dat aansluit bij andere menswetenschappen zoals psychologie en sociologie. In plaats van het rationele en a-morele mensbeeld van de 'homo economicus,' staan begrensde rationaliteit en begrensde moraliteit centraal.

Recente ontwikkelingen in de economische wetenschap ondersteunen een breder mensbeeld. Zo geeft de gedragseconomie aan dat mensen lang niet altijd rationeel handelen: ze doen vaak niet wat ze willen. Als mensen moeite hebben met kiezen, zijn ze meer aangewezen op vertrouwen in anderen. Wat mensen willen en wie ze zijn, wordt mede bepaald door hun sociale relaties.

Uit de experimentele economie blijkt dat mensen hechten aan rechtvaardigheid en wederkerigheid. Ze waarderen niet alleen de materiële uitkomsten van samenwerking maar ook de kwaliteit van relaties. Een meer relationeel mensbeeld betekent niet dat de mens een brave Hendrik is. Ook jaloezie, conformisme en wraakzucht komen voort uit het relationele karakter van de mens. Het verlangen bij een groep te horen kan het inlevingsvermogen in mensen buiten die groep juist schaden.

1.2 Betekenisvol: economie gaat over het leven van leerlingen

Leerlingen kunnen zich beter identificeren met een breder, relationeel mensbeeld dan met de rationele en a-morele *homo economicus*. Economie gaat over leerlingen zelf – mensen van vlees en bloed die moeite hebben met verstandig kiezen en die hechten aan vriendschap en rechtvaardigheid. De sterkere relatie met hun dagelijks leven maakt economie betekenisvol.

Samenwerken op school en in Europa

Leerlingen ervaren dagelijks dat samenwerken met onbekenden moeilijker is dan samenwerken met vrienden die ze kennen en vertrouwen en waarmee hun identiteit verbonden is. Samenwerking in het groot, bijvoorbeeld binnen Europa, werkt net zo. Het oplossen van grensoverschrijdende problemen (vluchtelingen die Oost-Europa binnenkomen of excessieve schulden van Zuid-Europa) met landen en culturen in Zuid-Europa en Oost-Europa, die we niet goed kennen en waar we ons nauwelijks verbonden mee voelen, is een grote uitdaging.

Leerlingen leren hoe de concepten die relevant zijn in het hier en nu van hun alledaagse leven tevens van belang zijn in hun verdere levensloop en in de rest van de samenleving. Digitalisering maakt het mogelijk het onderwijs direct te koppelen aan de maatschappelijke actualiteit. Daardoor groeit het begrip voor lastige keuzeproblemen en samenwerkingsvraagstukken waarmee niet alleen zij maar ook anderen worstelen.

1.3 Behapbaar: verbindende principes

Doordat economie relevant en toepasbaar is op het dagelijks leven van leerlingen, nemen de leeropbrengsten toe. Het begrip en de leergierigheid groeit als leerlingen de geleerde begrippen in hun eigen wereld ervaren.

Nog belangrijker is dat het economieonderwijs gebaseerd wordt op slechts een drietal verbindende principes. Een beperkt aantal verbindende principes brengt meer samenhang in de diversiteit van uiteenlopende sociale contexten. De Commissie Teulings sprak de volgende doelstelling uit: “Het gaat erom dat leerlingen de economische kijk aanleren: leren hoe ze de economische concepten in steeds nieuwe contexten kunnen toepassen. Het nieuwe programma is erop gericht dat leerlingen de analogie tussen de uiteenlopende situaties gaan inzien.” Onze principes helpen bij het herkennen van de relaties tussen de verschillende domeinen (bijvoorbeeld tussen ‘Ruilen over de tijd,’ en ‘Welvaart en Groei’).

Ook digitalisering kan helpen onze ambities te realiseren. Het stelt leerlingen in staat de contexten waarin ze de concepten leren zelf te kiezen op basis van hun eigen interesses en mogelijkheden. Verder kan economie spelenderwijs worden geleerd met digitale spelen. Ook hierdoor wordt economie behapbaar en nemen de leeropbrengsten toe.

2. Huidige situatie: relaties met samenleving, wetenschap en leerlingen

Met de herziening van het economieprogramma in de tweede fase zijn belangrijke stappen gezet op weg naar het verwezenlijken van onze ambities. Tegelijkertijd is er nog een wereld te winnen – bijvoorbeeld om de hierboven geciteerde doelstelling van de commissie Teulings te realiseren. De verbindingen van het vak economie met de samenleving, de wetenschap en de belevingswereld van de leerlingen kunnen sterker.

2.1 Samenleving

Mede als reactie op de financiële crisis is er wereldwijd kritiek op het vak economie en de manier waarop economie wordt onderwezen. Deze kritiek betreft een beperkte, stervie mensvisie en het gebrek aan aandacht voor ethiek, alsook het vertrouwen in markten en in geld meetbare indicatoren. Andere instituties en waarderingsmethoden krijgen minder aandacht. Bezwaar is verder dat het vak economie zich concentreert op abstracte problemen die nogal ver af staan van de grote maatschappelijke vraagstukken van deze tijd.

Dit onbehagen heeft geleid tot allerlei initiatieven om het economieonderwijs te hervormen (bijvoorbeeld CORE-ECON, Rethinking Economics, de film Boom-Bust-Boom). Het is belangrijk dat Nederlandstalige leerlingen van deze initiatieven kunnen profiteren.

2.2 Wetenschap

De verbindingen van het huidige economieonderwijs met recente ontwikkelingen in de economische wetenschap kunnen worden verstevigd. Het onderwijs is nog voor een groot deel gebaseerd op het in de wetenschap achterhaalde mensbeeld van de rationele en a-morele mens. Er is wel af en toe aandacht voor gedragseconomie maar rationaliteit blijft het centrale uitgangspunt.

Dankzij speltheorie is er wel meer aandacht voor niet-markt interacties. Maar het huidige onderwijsprogramma gaat daarbij nog teveel uit van de veronderstelling van a-morele individuen. Experimentele economie in het algemeen en klaslokaal-experimenten in het bijzonder laten zien dat er in sociale dilemma's meestal meer samenwerking tot stand komt dan verwacht zou worden op basis van het individualistische, a-morele mensbeeld van de *homo*

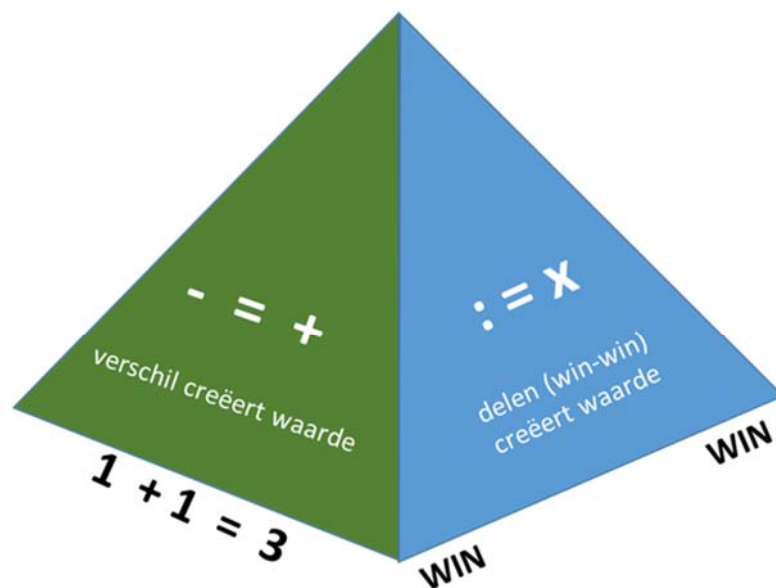
economicus. Deze inzichten komen nog weinig terug in het examenprogramma. De literatuurlijst bevat enkele relevante wetenschappelijke publicaties over begrensde rationaliteit en begrensde moraliteit.

2.3 Leerlingen

Bij het binden en boeien van leerlingen is ook nog een wereld te winnen. Er is volop ruimte om economie nog interessanter en motiverender te maken.

Leerlingen vinden economie een belangrijk vak. Leraren willen leerlingen boeien en motiveren. Wij willen leraren daarbij helpen door samen met hen leermateriaal te ontwikkelen dat een directe relatie heeft met het dagelijkse leven van de leerlingen en de maatschappelijke actualiteit.

De ambitie van de commissie Teulings om economie eenvoudiger te maken door de introductie van acht verbindende concepten die in verschillende contexten aan bod komen, kan verder worden benut en uitgebouwd. De tekstboeken behandelen de acht concepten grotendeels als losstaande elementen. De beperkte aandacht voor de verbindende principes maakt de stof onnodig complex.

Figuur 2: Win-win en drie fundamenteën: $1+1=3$, $--+$ en $:=x$

3. Inhoudelijke vernieuwing: de principes van 1, 2 en 3

Er is werk aan de winkel om het gat tussen ambitie (paragraaf 1) en huidige situatie (paragraaf 2) te verkleinen. De recent geïntroduceerde vernieuwingen in het economieprogramma bieden daarvoor volop kansen en dienen verder te worden uitgebouwd. De gewenste inhoudelijke vernieuwing is gebaseerd op drie verbindende principes: het principe van 1, 2 en 3.

3.1 Het principe van 1: win-win

Economie ('huishoudkunde') betekent: de regel ('nomos') van het huishouden ('oikos'). De hoofdregel – de eerste regel -- van het goed besturen van een samenwerkingsverband ('huishouden') is wederzijds voordeel of win-win. Streven naar win-win – de ander behandelen zoals je zelf behandeld zou willen worden - is ook de gouden regel uit de ethiek. Win-win impliceert een balans tussen het eigen belang en dat van samenwerkingspartners: je eigen belang telt maar is niet alles. Win-win is gebaseerd op drie fundamenteën die op het eerste gezicht paradoxaal lijken (Figuur 2).

Het *eerste* fundament is $1+1=3$. Samenwerking biedt meer dan de som van de delen. Dit maakt win-win mogelijk. Het *tweede* fundament is dat verschil waardevol is. Hoe meer mensen verschillen in voorkeuren of talenten hoe groter de potentiële meerwaarde van samenwerken. Verschil blijkt dus optellen (van waarde) te zijn: $- = +$. Delen (van de meerwaarde van samenwerken) is vermenigvuldigen (van waarde), of te wel $: = x$, is het *derde* fundament. Door alle betrokken partijen te laten mee profiteren van de meerwaarde van samenwerking, krijgen al deze betrokkenen belang bij de samenwerking. De relatie tussen win-win en $1+1=3$ is dus wederzijds: $1+1=3$ maakt niet alleen win-win mogelijk maar wederzijds voordeel stimuleert ook samenwerking.

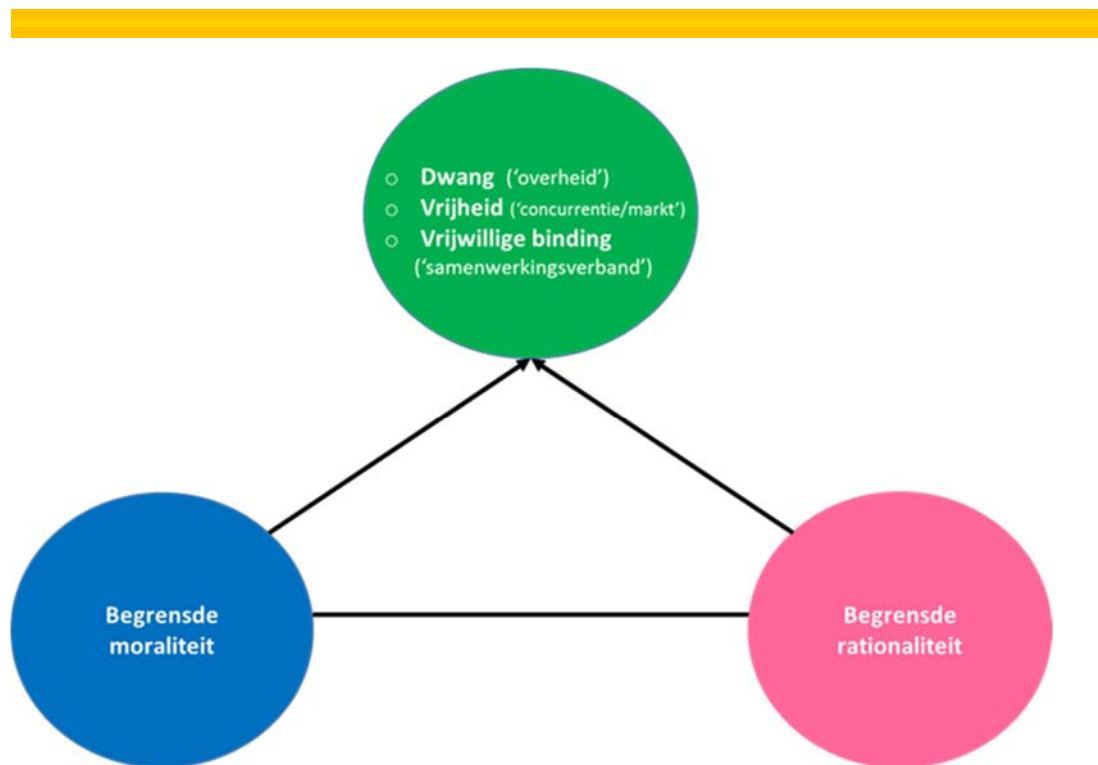
3.2 Het principe van 2: begrensde rationaliteit en moraliteit

Het principe van 2 betreft twee beperkingen die kiezen en samenwerken bemoeilijken: begrensde rationaliteit en begrensde moraliteit (Figuur 3). Deze beperkingen zorgen er voor dat verstandig kiezen en goed samenwerken niet vanzelf gaan. De beperkingen in rationaliteit compliceren verstandig kiezen. Beperkte moraliteit belemmert goed samenwerken. Mensen kunnen anderen schaden als ze daar zelf beter van denken te worden. Verder hebben mensen een beperkt inlevingsvermogen in anderen.

3.3 Het principe van 3: dwang, vrijheid en zelfbinding

Instituties ('bestuursvormen') zijn gericht op het verbeteren van keuzen en samenwerking. Zij beschermen mensen tegen hun rationele en morele beperkingen. Goed bestuur disciplineert mensen om rekening te houden met elkaar maar biedt mensen ook voldoende ruimte voor eigen initiatief.

Er zijn drie hoofdvormen van besturen ('regeren'): dwang, vrijheid en zelfbinding. Dit is het principe van 3 (Figuur 3). Deze drie instituties zijn gerelateerd aan respectievelijk de overheid, markt en verbond (of vriendschap). Elke bestuursvorm kent sterke en zwakke kanten. Nadeel van dwang is dat leiders hun macht kunnen misbruiken en vaak de benodigde informatie ontberen. Dwang is voor ondergeschikten ook weinig motiverend. Nadeel van vrijheid is dat mensen anderen en zichzelf kunnen schaden. Ook zelfbinding kent bezwaren: loyaliteit naar de eigen groep kan buitenstaanders schaden want welwillendheid en inlevingsvermogen is lang niet altijd in balans.

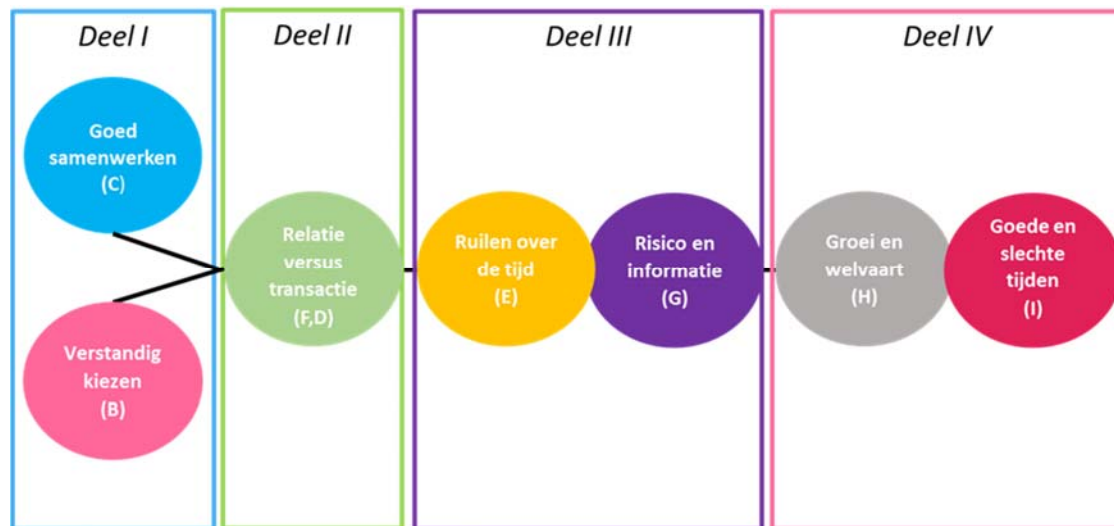

Figuur 3. De principes van 2 en 3: Kiezen en samenwerken gaat niet vanzelf

4. Examen eisen: geen revolutie maar evolutie

Deze paragraaf bespreekt hoe de door ons voorgestane inhoudelijke vernieuwing aansluit bij de huidige exameneisen. Aanpassen van het huidige examenprogramma is niet nodig. We bouwen voort op de door de commissie Teulings ingeslagen weg. Zo gebruiken we het nuttige concept-context onderscheid. Wel gaan we daarbij verder dan de acht concepten van Teulings door de in de vorige paragraaf besproken drie verbindende principes te introduceren. Figuur 4 geeft aan hoe de drie principes de acht domeinen uit het huidige examenprogramma verbinden. Deze samenhang maakt het programma beter behapbaar.

Figuur 4. Kerndomeinen in examen programma

4.1 Verstandig kiezen en goed samenwerken

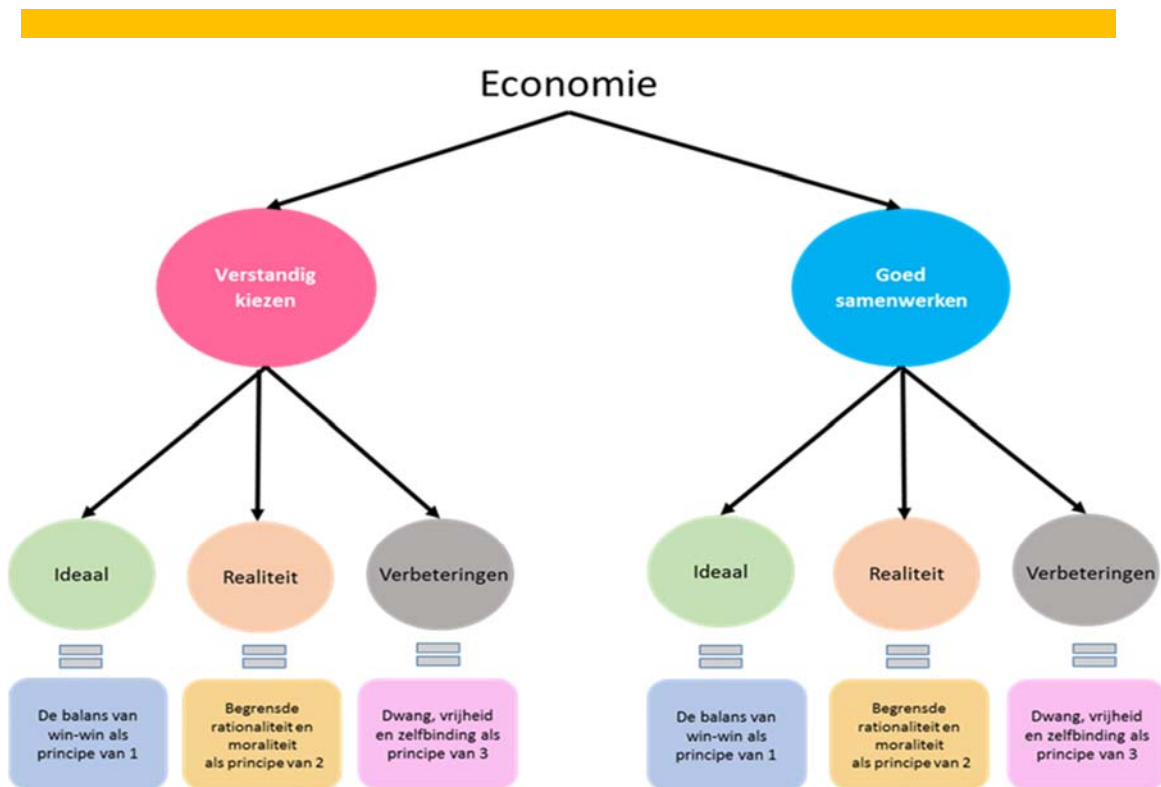
Het huidige examenprogramma kan in vier delen worden verdeeld. Het eerste deel betreft de twee benen van het programma: verstandig kiezen (domein B schaarse) en goed samenwerken (domein C ruil). Bij elk van de twee benen van de economie (kiezen en samenwerken) introduceren we drie stappen.

Elk van de drie stappen is verbonden met één van de drie fundamentele principes (Figuur 5):

Stap 1: ideaal; win-win als principe van 1;

Stap 2: realiteit; begrensde rationaliteit en moraliteit als principe van 2;

Stap 3: verbeteringen; dwang, vrijheid en zelfbinding als principe van 3.

Figuur 5. Economie in 2x3 stappen

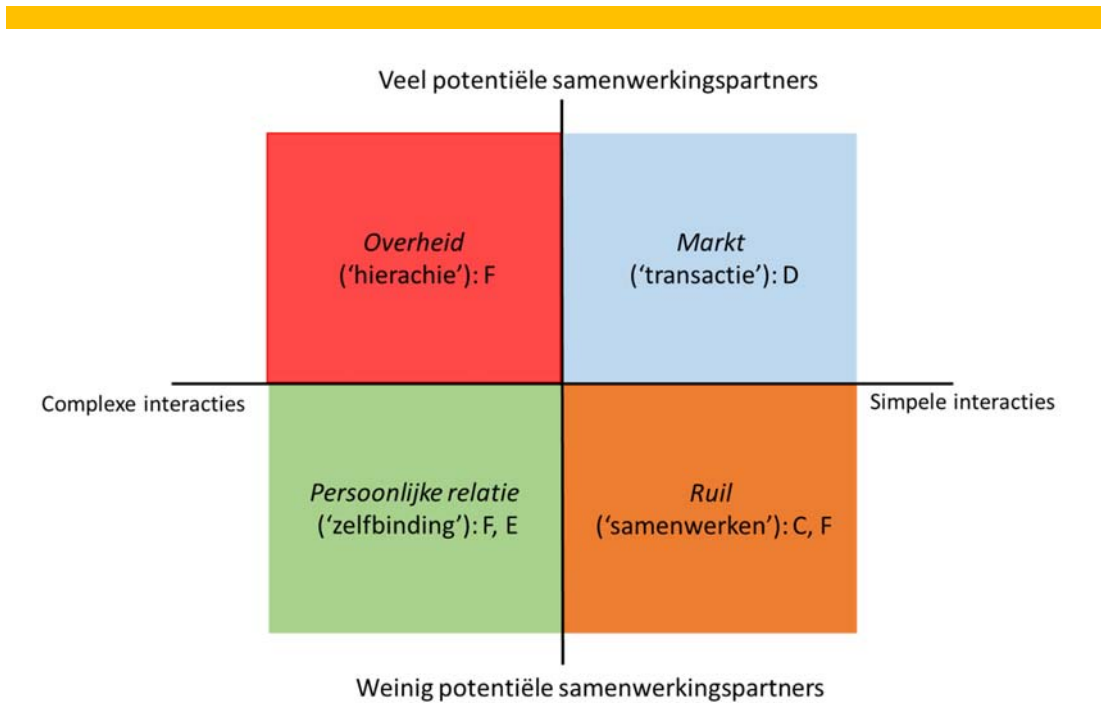
4.2 Relatie versus transactie

Het tweede deel bespreekt wanneer transacties (domein D markt) beter werken dan relaties (domein F samenwerken en onderhandelen) en andersom.

Transacties zijn korte-termijn interacties met mensen die je niet of nauwelijks kent. Relaties, daarentegen, zijn duurzamer waardoor je samenwerkingspartners leert kennen.

Figuur 6 geeft de structuur van het tweede deel van het vernieuwde economie programma visueel weer aan de hand van twee dimensies. De eerste dimensie betreft de mate van complexiteit in de manieren waarop mensen elkaars welzijn beïnvloeden. Aan de rechterkant staan simpele wisselwerkingen en aan de

linkerkant staan complexe sociale interacties. De tweede dimensie is het aantal potentiële samenwerkingspartners. Aan de bovenkant zijn dat er veel en aan de onderkant zijn het er weinig. Het oranje kwadrant betreft het ideaal: simpele samenwerking komt gemakkelijk van de grond via ruil tussen een beperkt aantal personen. De andere kwadranten vereisen complexere besturingsvormen: vrijheid (blauw), zelfbinding (groen) en dwang (rood).

Figuur 6. Relatie versus transactie

4.3 Tijd en risico

Het derde deel van het programma introduceert tijd (domein E) en risico (domein G). Dit maakt kiezen en samenwerken complexer en introduceert zowel nieuwe bedreigingen als nieuwe kansen. Relaties maken solidariteit mogelijk maar introduceren ook nieuwe risico's.

4.4 Macro-economie

Het vierde deel behandelt de macro-economie (domeinen H en I). Dit introduceert nog meer complexiteit door de toevoeging van veel anonieme agenten. Begrensd rationaliteit en sociale preferenties resulteren in kuddegedrag. Dit maakt samenwerking fragiel. De financiële sector is een essentieel onderdeel van de sociale infrastructuur. Maar deze sector is ook een zelfstandige bron van nieuwe systematische risico's. Zo is de kredietcrisis een voorbeeld van een relatiecrisis op het niveau van de samenleving als geheel.

5. Maatwerk en pluriformiteit

Modern onderwijs biedt zowel een vaste kern als maatwerk. Paragrafen 3 en 4 hebben de inhoudelijke kern uit de doeken gedaan. Binnen deze structuur is maatwerk mogelijk op basis van een digitaal leerplatform met verplichte kernonderdelen en keuzemodules. Het maatwerk betreft zowel inhoud als vorm om recht te doen aan de diversiteit tussen leerlingen en het eigen karakter van verschillende scholen.

5.1 Verschillende profielen

Leerlingen met verschillende profielen (C&M als Alpha; N&T en N&G als Bèta; E&M als Gamma) kunnen economie op hun eigen manier leren. C&M leerlingen kunnen dit meer doen op basis van de grote verhalen uit de literatuur en de geesteswetenschappen. Leerlingen met N&T of N&G profiel kunnen meer wiskunde en technische en natuurkundige analogieën benutten. E&M leerlingen gebruiken waarschijnlijk meer grafische hulpmiddelen en maatschappelijke verschijnselen uit de actualiteit, de geschiedenis of bepaalde geografische plaatsen en culturen.

5.2 Verschillende niveaus

Naast het gekozen profiel is ook het niveau een dimensie voor mogelijke differentiatie, bijvoorbeeld via excellentie programma's. In samenwerking met universiteiten en hogescholen kunnen extra modules worden aangeboden in een 'econasium'. Dit versterkt de relatie van middelbare scholen met het vervolgonderwijs.

5.3 Verschillende keuzes: vorm geven aan eigen identiteit

Leerlingen kunnen hun eigen menu samenstellen uit een digitale menukaart van mogelijke toepassingen en keuzeonderwerpen. Leraren kunnen de keuzearchitectuur bepalen. Scholen krijgen zo meer ruimte om inhoud te geven aan hun eigen identiteit. De vrijheid van onderwijs krijgt meer invulling. De beperkte kern (slechts drie fundamentele principes) biedt scholen meer keuzeruimte voor eigen accenten in verdieping én verbreding. Met de vrijheid om zelf te kiezen komt meer eigen verantwoordelijkheid bij leerlingen, leraren en scholen te liggen. De mogelijkheid om keuzes af te stemmen op pluriforme interesses versterkt de motivatie en leergierigheid van leerlingen.

6. Eenheid in verscheidenheid

In de vorige paragraaf zagen we hoe we verschillen tussen leerlingen en scholen kunnen benutten om het leerproces te bevorderen. Maar daarnaast is ook een gemeenschappelijke basis nodig. Dit mede om samenwerking te bevorderen en zo de meerwaarde van diversiteit volop te kunnen benutten. Deze paragraaf gaat in op de gemeenschappelijke elementen in onze methode.

6.1 Gezamenlijke kern

Het modulair opgebouwde ICT-platform bevat een gezamenlijke kern die voor iedereen verplicht is. Deze gedeelde basis zorgt voor een gezamenlijke taal die de onderlinge communicatie vergemakkelijkt. Deze gezamenlijke kern kan echter beperkter zijn dan in het huidige programma.

6.2 Klaslokaal: economie doe je samen

Het klaslokaal biedt mogelijkheden tot sociale interactie door middel van discussie, samenwerking in kleinere en grotere groepjes, spelen of experimenten. Leerlingen ervaren de concepten in de praktijk van de sociale interactie. Ze leren zo niet alleen met hun hoofd maar ook met hun hart ('emotie') en handen. Economie moet je *doen* – economie moet je *samen* doen. Het geeft voldoening om samen met anderen tot een gemeenschappelijk resultaat te komen.

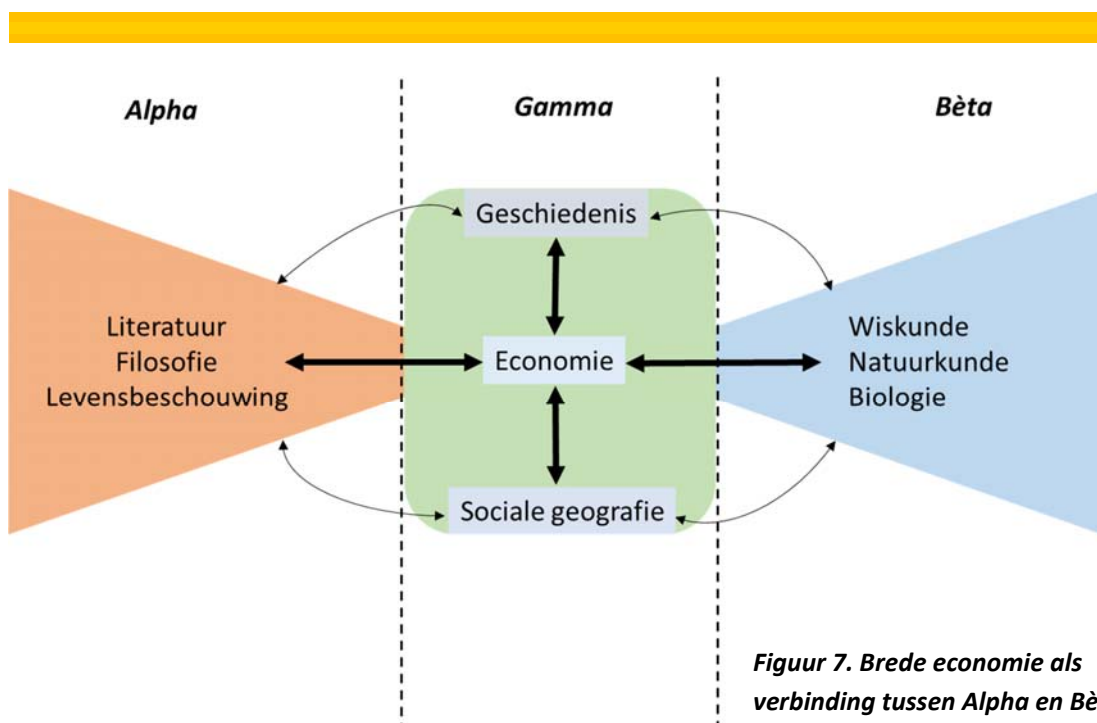
Ook de commissie Teulings had de ambitie om experimenten een belangrijke rol te geven. Maar niet overal komen deze experimenten al goed van de grond. Ook hier is nog ruimte voor verbetering.

6.3 Toetsing

De door ons bepleitte bredere opzet stimuleert de leerprestaties binnen de huidige opzet van de Centrale Examens. Daarnaast zullen ook nieuwe, complementaire vormen van toetsing worden ontwikkeld. Bij economische vraagstukken, bestaat net als bij veel andere vakken – filosofie, geschiedenis of literatuur – vaak niet één goed antwoord. Een goede analyse bestaat wel. Het is van belang dat leerlingen leren dat vraagstukken zelden een enkelvoudig antwoord kennen. De wereld is niet altijd zwart of wit, zeker niet in de economie. Wij willen graag bijdragen aan de ontwikkeling van de toetsing van het vak economie.

6.4 Verbindingsmodules

Het digitale platform leent zich uitstekend voor verbindingsmodules met andere vakken. Zo leren leerlingen dat het leven één geheel is en niet in vakken is georganiseerd. Door thematisch onderwijs krijgt de schoolopleiding meer samenhang. Leerlingen leren de grenzen tussen vakken te doorbreken. Economie bereidt ze voor om relationeel te denken door verschillende disciplines met elkaar te combineren: Gamma verbindt Alpha en Bèta (Figuur 7).

Figuur 7. Brede economie als verbinding tussen Alpha en Bèta

De verbanden tussen economie en de geesteswetenschappen zijn legio. De grote verhalen uit de literatuur (en film), filosofie en levensbeschouwing bieden prachtige contexten om economische concepten eigen te maken. Ook verbindingsmodules met wiskunde zijn mogelijk. Wiskunde kan uitgelegd worden aan de hand van economische problemen. Hersenonderzoek over hoe mensen denken en voelen verbindt economie met biologie. De interacties in de natuur- en technische wetenschappen kennen vaak een analogie in de economie. De geschiedenis biedt een mooie context om uit te leggen hoe en waarom kiezen en samenwerken wel of niet goed gelukt is. Dit biedt inzicht in economische concepten. Ook de economie van de ruimte – sociale geografie – is een goede context voor het aanleren van economisch denken.

7. Conclusies

Onze visie op een toekomstbestendig en samenhangend economieonderwijs sluit goed aan bij de hoofdlijnen van het recente advies van het platform 2032 (Platform 2032, 2016). Dit advies legt de nadruk op persoonlijkheidsvorming ('verstandig kiezen') en socialisering ('goed samenwerken'). Het gaat in het onderwijs van de toekomst niet alleen om 'vaardig' (cognitieve vaardigheden) te worden maar ook 'waardig' en 'aardig.'

Het onderwijs van de toekomst leert leerlingen te ontdekken wie ze zijn en wat ze belangrijk vinden. Zo leren ze zelf verantwoordelijkheid voor hun eigen leven te nemen. Naast de bekwaamheid van zelfredzaamheid gaat het in de toekomst om samenwerken en rekening houden met anderen – ook met degenen met andere voorkeuren en talenten. Verder is creativiteit van het grootste belang. Dit vraagt dat leerlingen verbanden leren leggen. Niet vakken, maar domeinen en thema's vormen de kern van het toekomstige onderwijs.

De door ons bepleite ontwikkeling van het vak economie biedt kansen voor leraren economie. Economie ontwikkelt zich tot een nog belangrijker vak in de bovenbouw. Leerlingen zijn intrinsiek gemotiveerd en vinden het vak leuker en nog belangrijker. Leraren krijgen meer verantwoordelijkheid voor de aan te bieden modules. Ze blijven zich voortdurend ontwikkelen. Het vak van leraar economie wint aan betekenis.

We hopen de komende jaren onze visie samen met scholen, leraren en leerlingen uit te werken tot een concrete methode voor het economieonderwijs. We richten ons op een duurzaam, lange-termijn effect op het onderwijs. Onze ambitie is dat de methode vanaf het schooljaar 2018-2019 op de markt beschikbaar is voor elke havo en/of vwo school in Nederland. Maar kwaliteit en betrokkenheid van het veld wegen zwaarder dan het tempo. Mocht extra tijd nodig zijn om de gewenste hoge kwaliteit en het gewenste draagvlak te waarborgen bij de jeugd, het onderwijs, de wetenschap en de samenleving, dan kiezen we voor een wat langere voorbereidingstijd.

Literatuur

Begrensde rationaliteit

Kahneman, D. (2011). *Thinking, Fast and Slow* (Farrar, Straus and Giroux, New York).

Thaler, R. H. en C. R. Sunstein (2009). *Nudge: Improving Decisions about Health, Wealth and Happiness* (Penguin books, New York).

Tiemeijer, W.L., C.A. Thomas en H.M. Prast (2009). *De menselijke beslisser, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid* (Amsterdam University Press, Amsterdam).

Begrensde moraliteit

Akerlof, G. A. en R. H. Kranton (2010). *Identity Economics: How Our Identities Shape Our Work, Wages, and Well-Being* (Princeton University Press, Princeton).

Bowles, S. en H. Gintis (2011). *A Cooperative Species. Human Reciprocity and Its Evolution* (Princeton University Press, Princeton).

Damme, van, E. (2015). Liefde en economie, *Economisch Statistische Berichten* 100, 724-726.

Fehr, E. en U. Firsichbacher (2002). Why Social Preferences Matter: The impact of Nonselfish Motives on Competition, Cooperation, and Incentives, *Economic Journal* 112, C1-C33.

Sachs, J. (2015). 'Investing in Social Capital' in: J.F. Helliwell, R.Layard, en J. Sachs, *World Happiness Report 2015* (Sustainable Development Solutions Network, New York).

Begrensde rationaliteit en moraliteit

Camerer, C. F. en E. Fehr (2006). When Does "Economic Man" Dominate Social Behavior? *Science* 311(5757), 47-52.

Algemeen

Commissie Teulings I (2002). Commissie herziening programma economie voor de tweede fase, Economie moet je doen, Stichting Leerplan Ontwikkeling (SDU).

Commissie Teulings II (2005). Commissie herziening programma economie voor de tweede fase, The Wealth of Education, Stichting Leerplan Ontwikkeling (DeltaHage).

CORE-ECON (2015). Teaching economics as if the last three decades had happened. <http://www.core-econ.org/> (e-book).

Platform Onderwijs2032 (2015). Onderwijs2032: een voorstel. Schets van het toekomstige onderwijs. Hoofdlijnen (concept) advies Onderwijs 2032. <http://onsonderwijs2032.nl/>